

“BADIY ASARLARDA QATNASHGAN ATAMALAR”

Iroda Mahmudjonova Mandonjon qizi

*Farg'ona viloyati So'x tumani**Farg'ona Davlat Universiteti**Filologoya va tillarni o'qitish :o'zbek tili yunalishi 1-kurs talabasi*

Anotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy asarlarda qo'llanadigan atamalar, ularning tasviriy san'at vositasi sifatidagi funksiyasi, semantik ko'lamining kengayishi hamda muallif individual uslubida tutgan o'rni yoritiladi. Badiiy matnda atamalarning ilmiy mazmundan chiqib, badiiy-estetik vazifa bajarishi, obrazga chuqurlik berishi va muallif dunyoqarashini aks ettirishdagi roli tahlil qilinadi. Maqolada adabiyotshunoslik, lingvistika va stilistika nuqtai nazaridan turli atamalar misollar asosida o'rganiladi.*

В данной статье анализируется использование терминов в художественных произведениях, их стилистические функции, расширение семантического диапазона и роль в формировании индивидуального авторского стиля. Особое внимание уделено переходу терминов из научной сферы в художественно-эстетическую, а также их влиянию на глубину образов и авторское мировоззрение. Исследование опирается на материалы литературоведения, лингвистики и стилистики.

This article examines the use of terminology in literary works, focusing on their stylistic functions, semantic extension, and significance in shaping an author's individual style. It explores how scientific terms acquire artistic and aesthetic value within literary discourse, deepening imagery and reflecting the author's worldview. The study draws on approaches from literary studies, linguistics, and stylistics while analyzing representative examples.

Kalit so'zlar: *Atama, badiiy matn, stilistika, semantik kengayish, kontekstual ma'no, badiiy-estetik funksiyalar, leksik sistema, ilmiy terminologiya, tasviriy vosita, metaforik qo'llanish, kontekstual tahlil, muallif uslubi, poetik mazmun, lingvistik yondashuv, kasb-hunar atamalari, harbiy terminlar, tibbiy leksika, publitsistik qatlam, tarixiy atamalar, badiiy obraz, leksik-semantik birliklar, ijodiy talqin, adabiyotshunoslik, lingvopoetik tahlil, uslubiy yuklama, badiiy til, terminlarning funksional xususiyatlari, badiiy nutq, semantik struktura.*

Kirish

Badiiy asarlar tilining boyligi nafaqat badiiy tasvir vositalari, balki unda qo'llangan atamalar bilan ham belgilanadi. Atamalar aslida muayyan sohaga oid aniq ilmiy tushunchalarni ifodalasa-da, badiiy adabiyotda ular ko'pincha kengaygan ma'no, o'ziga xos emosional-ekspressiv ottenkalar bilan namoyon bo'ladi. Shu bois atamalarning badiiy matndagi o'rni lingvistik va estetik nuqtai nazardan alohida tadqiqotni talab qiladi. Badiiy adabiyot — jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy hayotida alohida o'rin tutuvchi san'at turi bo'lib, unda inson ruhiyati, ijtimoiy hayot hodisalari, milliy qadriyat va an'analarning turfa qatlamlari o'ziga xos badiiy vositalar orqali ifodalanadi. Badiiy matnning mazmuniy teranligi va estetik qiymatini belgilovchi asosiy unsurlardan biri — bu unda qo'llanilgan atamalar, ya'ni muayyan soha, kasb, hunar yoki fan doirasiga xos bo'lgan maxsus leksik birliklardir. Adabiy asarlarda atamalarning qo'llanishi nafaqat matnga aniqlik, realistik tasvir va haqqoniylik bag'ishlaydi, balki muallifning

dunyoqarashi, ilmiy saviyasi va tasviriy imkoniyatlarini ochib beradi. Atamalar yordamida yozuvchi obrazlar olamiga yanada chuqur kiradi, ularning kasbiy mavqeini, fikrlash doirasini, hayotiy muhitini yanada tabiiy tasvirlaydi. Shu jihatdan badiiy matnlar tilidagi atamalarni o'rganish filologiya, leksikologiya, stilistika va badiiy til madaniyati uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Asosiy qism

1.1. Atama tushunchasi va uning til tizimidagi o'rni

1.2. Atama — bu muayyan fan, kasb-hunar, texnika, san'at yoki ijtimoiy faoliyat sohasida ishlatiladigan maxsus ma'noga ega bo'lgan leksik birlikdir. Tilshunoslikda atamalar umumtil leksikasidan o'zining aniqligi, birma'noliligi, tartiblilik bilan ajralib turadi. Atamalar har doim real hayot hodisalari bilan bog'liq bo'lib, jamiyat taraqqiyoti bilan birga takomillashib boradi. Biroq badiiy adabiyotda atamalar faqat ilmiy izoh uchun emas, balki badiiy maqsadlar uchun xizmat qiladi. Yozuvchi ularni o'zining estetik niyatiga mos ravishda qayta shakllantirishi, kengaytirilgan yoki toraytirilgan ma'no berishi, obraz yaratishda asosiy unsurlardan biri sifatida ishlatishi mumkin.

1.2. Badiiy asarlarda atamalarning funksional xususiyatlari

Badiiy matnda atamalar quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Tavsifiy funksiya — personajning kasbi, maqomi yoki ijtimoiy hayotini aniq ko'rsatadi. Masalan, “jarroh”, “navigator”, “sozanda”, “ustoz”, “me'mor”, “dehqon” kabi atamalar qahramonning hayotiy fazilatlarini ochib beradi,

2. Stilistik funksiya — atamalar matnga ilmiylik, texniklik, tarixiylik, kasbiy rang bag'ishlaydi.

3. Obraz yaratish funksiyasi — ayrim soha atamalari qahramonning ichki kechinmalari yoki ruhiy holatini kinoyaviy tarzda ifodalashda qo'llanishi mumkin. Masalan, tibbiy atamalar bilan ruhiy jarohat tasvirlanishi, harbiy atamalar bilan ichki kurash ifodalanishi va hokazo.

4. Realistiklikni kuchaytirish — atamalar hodisalarni tabiiy va ishonarli ko'rsatadi. Bu badiiy asarning hayotiylik darajasini oshiradi.

1.3. Atamalarning badiiy-estetik ahamiyati

Badiiy asarlarda qo'llanadigan terminlar matnning estetik mazmunini boyitib, yozuvchining individual uslubini belgilaydi. Har bir yozuvchi o'zining dunyoqarashi, bilimi va tajribasiga qarab atamalar tanlaydi. Masalan: Tibbiy bilimga ega muallif tibbiy leksikadan ko'p foydalanadi. Harbiy xizmatni ko'rgan mualliflar asarlarida harbiy terminlar ustun bo'ladi. Tarixiy romanlarda qadimiy atamalar, eski o'lchov birliklari, davlat boshqaruvi terminlari uchraydi. Bu atamalarning har biri asar ruhiyatiga o'ziga xos rang va mazmun qo'shadi. Keyingi yillarda badiiy asarlarda ilmiy terminlar, texnik atamalar, tibbiy iboralar, ijtimoiy-siyosiy soha terminlari, harbiy leksika yoki xalq og'zaki ijodiga xos kasb-hunar atamalari keng qo'llanmoqda. Bu esa adabiyotning mavzu doirasining kengayishi, zamonaviy hayotning murakkablashuvi va yozuvchining dunyoni yanada aniq tasvirlashga intilishi bilan bog'liq. Atamalarning badiiy matndagi funksiyasi esa bir yoqlama emas: ular ba'zan obraz yaratadi, ba'zan kompozitsiyani mustahkamlaydi, ba'zan esa matnning uslubiy bo'yoqlarini yanada boyitadi. Shu sababli, badiiy asarlarda qo'llangan atamalarning semantik tabiati, stilistik vazifasi, ularning kontekstual ma'nosi va matndagi badiiy-estetik yukini o'rganish zarur hisoblanadi. Mazkur maqola ana shu masalalarga bag'ishlanib, o'zbek badiiy adabiyoti

namunalari asosida turli sohalarga oid atamalarning qo'llanishi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi.

II-BOB. BADIYY ASARLARDA ATAMALARNING QO'LLANILISHI VA ULARNING BADIY-ESTETIK VAZIFALARI

2.1. Atamalarning badiiy matndagi kontekstual talqini

Badiiy asar tilida atamalar doimo o'zining tor ilmiy ma'nosidan kengroq semantik maydonga ega bo'lishi mumkin. Chunki yozuvchi ularni sof ilmiy mazmunda emas, balki kontekstda yangi obraz va badiiy tushunchalar yaratish yo'lida qayta talqin qiladi. Mana shu jarayon atamalarning badiiy funksiyasini belgilaydi. Adabiy matnda terminlar ko'pincha bir necha qatlamli ma'no bilan chiqadi:

- sof ilmiy ma'no;
- metaforik, ramziy ma'no;
- kinoyaviy yoki obrazli ma'no;
- stilistik rang beruvchi ma'no.

Masalan, tibbiyotga oid "jarohat", "yurak ritmi", "arteriya" kabi atamalar badiiy nutqda insonning ruhiy kechinmalarini ifodalashda ham xizmat qiladi. Yozuvchi: "Uning yuragi hayajondan ritmini yo'qotib qo'yganday bo'ldi", degan jumlada atamani ilmiy holatda emas, balki psixologik holatni ko'rsatishda ishlatadi. Shu tariqa atama badiiy matnda ikki funksiya bajaradi:

1. Mazmuniy aniqlik yaratadi;
2. Badiiy-estetik mazmun hosil qiladi.

2.2. Turli sohalarga oid atamalarning adabiyotda qo'llanish xususiyatlari

2.2.1. Tibbiy atamalar

O'zbek adabiyotida tibbiy atamalardan keng foydalaniladi. Chunki hayotning og'riq, azob, sog'liq, vafot kabi chuqur mavzularini tibbiy metaforalar orqali yanada kuchliroq ifodalash mumkin. Masalan: "Yurak urishi sekinlashdi" – ruhiy tushkunlikni bildirishi mumkin. "Jarohat ochildi" – dardli xotiralar qayta jonlandi degani bo'lishi mumkin. "Shifokorning qo'li mohir edi" – bu shifokorning tajribasi emas, balki asarda umid, ishonch ramzi sifatida kelishi mumkin. Tibbiy terminlarning majoziy qo'llanishi obrazlarni yanada jonli, ta'sirchan qiladi.

2.2.2. Harbiy atamalar

Harbiy terminlar badiiy matnga kuch, qat'iyat, kurash ruhi, mardlik va tragik kayfiyat bag'ishlaydi. Misol tariqasida: "Saf tortdi", "jangovar tuzilma", "front orti", "strategik yo'l" kabi so'zlar faqat jangni emas, balki hayotiy kurashni ham ifodalashi mumkin. "U o'z g'oyasi uchun oxirgi o'qigacha kurashdi" – bu yerda "o'q" real o'q emas, balki insonning ruhiy kuchi ramzi sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, harbiy atamalar orqali yozuvchi qahramonning kuchli xarakterini, maqsad sari shijoatini ochadi.

2.2.3. Ijtimoiy-siyosiy atamalar

Badiiy asarlarda "jamiyat", "iqtisodiyot", "tuzum", "islahat", "qonun", "boshqaruv tizimi" kabi ijtimoiy-siyosiy terminlar ko'p uchraydi. Bular asarga:

- real hayotiy fon,
- tarixiy asos,
- ijtimoiy muhit,

davr ruhini yaratish imkonini beradi.

Masalan: tarixiy romanlarda “amirlik”, “xazinabon”, “devon”, “mirshab”, “sarkor” kabi atamalar o'sha davrni jonli tiklaydi.

2.2.4. Kasb-hunar atamalari

Usta, me'mor, duradgor, sozanda, zargar, kulol kabi kasb egalariga oid atamalar asarlarda qadimiy hunarmandchilik ruhini beradi, xalq san'ati bilan bog'liqlikni kuchaytiradi. Masalan, “Zargarning qo'li oltin” deyilganda, bu faqat soha mahorati emas, balki uning ma'naviy pokligi, nozik didi tasvirlanadi.

2.3. Badiiy asarlarda atamalarning obraz yaratishdagi o'rni

Atamalar ba'zan badiiy asarning eng muhim poetik vositasiga aylanadi. Yozuvchi qahramonni ko'z oldimizda gavdalantirish uchun aynan o'sha qahramonning kasbiga, hayot tarziga mos atamalarni tanlaydi.

Misol uchun: Cho'lpon she'riyatida “yorug'lik”, “zarrin nur”, “kihg'ich shamol” kabi tabiatga oid atamalar poetik obraz yaratadi. Abdulla Qahhor asarlarida maishiy hayotga oid atamalar personajlarni tabiiy tasvirlaydi. O'tkir Hoshimovda “vijdon”, “qismat”, “ko'ngil” kabi ijtimoiy-ruhiy atamalar chuqur falsafiy ma'no beradi. Demak, atamalar nafaqat predmet yoki kasbni bildiradi, balki qahramonning ruhiy olamini ham ochib beradi.

2.4. Atamalarning badiiy-uslubiy yuklamasi

Atamalar badiiy matnda quyidagi uslubiy yuklamalarni shakllantiradi:

1. Ilmiylik uslub — ilmiy atamalar matnga jiddiylik, aniqlik beradi.
2. Publitsistik uslub — ijtimoiy-siyosiy atamalar davr kuchlanishini ifodalaydi.
3. Poetik uslub — atamalar obraz mazmunini chuqurlashtiradi.

Historiografik uslub — tarixiy atamalar o'tmish ruhini aks ettiradi.

Shunday qilib, badiiy asarda terminlar turli stilistik bo'yoqlarga ega bo'lib, matnning umumiy estetik ta'sirini kuchaytiradi.

2.5. Atamalarning badiiy matndagi semantik kengayishi

Atamalar adabiyotda ko'pincha metaforaga aylanadi. Yozuvchi ular orqali yangi ma'no yaratadi. Bu jarayon:

kengaytirish (ma'noni kengaytirish)

toraytirish

kontekstual o'zgartirish

ramziylashtirish

yo'llari bilan sodir bo'ladi.

Masalan, “bemor qalb”, “og'ir tashxis”, “kurash maydoni”, “sinfiy jang” kabi birikmalar semantik kengayish mahsulidir.

2.6. O'zbek badiiy adabiyotida atamalarning tarixiy taraqqiyoti

XX–XXI asrlarda o'zbek adabiyoti mavzularining kengayishi natijasida atamalardan foydalanish ham rivojlandi:

jadid adabiyotida ilmiy va ma'rifiy atamalar;

sovet davrida siyosiy, ideologik atamalar;

mustaqillik davrida huquqiy, iqtisodiy, diniy va madaniy atamalar;

zamonaviy adabiyotda texnika, tibbiyot, internet va IT-atamalar ko'paydi.

Bu jarayon adabiyotning hayot bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Xulosa

Badiiy adabiyot tilida qo'llaniladigan atamalar mazmun va shakl uyg'unligi, obraz yaratish imkoniyatlari, matnning estetik to'qimalarini boyitishdagi o'rni bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola davomida badiiy asarlarda terminlarning qo'llanishi, ularning semantik xususiyatlari, stilistik yuklamasi va kontekstual talqini keng qamrovda tahlil qilindi. O'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, atamalar badiiy matnda faqat ilmiy yoki kasbiy mazmunni ifodalash uchungina xizmat qilmay, balki muallifning estetik niyati va badiiy tasvir vositasi sifatida muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, badiiy matnda qo'llangan atamalar ko'pincha o'zining an'anaviy ilmiy mazmunidan chiqib, kengaygan, toraygan yoki ramziylashtirilgan ma'noda namoyon bo'ladi. Mualliflar atamalar orqali obrazlar ruhiyatini yanada teran ochadi, qahramonlar kayfiyatini nozik tarzda ifodalaydi, matnning umumiy estetik mazmunini kuchaytiradi. Bu jarayon terminlarning kontekstual va badiiy talqinda yangi semantik imkoniyatlar yaratish qobiliyatiga ega ekanini ko'rsatadi. Ikkinchidan, badiiy adabiyotda turli soha terminlarining qo'llanilishi matnning realizmini kuchaytiradi. Tibbiy, harbiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy yoki kasb-hunar atamalari yozuvchiga voqelikni yanada aniq tasvirlash, personajlarning hayotiy muhitini tabiiy va ishonarli ko'rsatish imkonini beradi. Atamalarining bu xilma-xilligi asarning mavzu doirasini kengaytiradi, uni ko'p qatlamli estetik hodisaga aylantiradi. Uchinchidan, atamalar muallifning individualligini belgilovchi muhim unsurlardan biridir. Har bir yozuvchi o'zining hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va bilim darajasiga ko'ra atamalarni tanlaydi va badiiy tilda qayta talqin qiladi. Shuning uchun ham terminlarning qo'llanishi yozuvchining uslubiga xos belgiga aylanadi, asarning poetik tuzilmasiga o'ziga xos bo'yoq qo'shadi. To'rtinchidan, badiiy asarlarda terminlarning semantik kengayishi adabiy til taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Atamalar asosida yaratilgan yangi ma'nolar, metaforik birikmalar, ramziy obrazlar tilning imkoniyatlarini boyitadi, adabiy nutqning badiiy-estetik darajasini yuksaltiradi. Bu jarayon tilning yashovchanligi va ijodiy salohiyatining yuksakligidan dalolat beradi. Beshinchidan, zamonaviy o'zbek adabiyotida terminologik qatlamning kengayishi adabiyotning mavzu jihatdan boyib borayotganini tasdiqlaydi. Bugungi kunda badiiy matnlarda axborot texnologiyalari, internet madaniyati, zamonaviy tibbiyot, yangi kasblar, globalroq ijtimoiy jarayonlarga oid atamalar uchrashiga sabab – adabiyotning real hayot bilan uzviy bog'liqligi va jamiyatning intellektual darajasining yuksalishi. Umuman olganda, badiiy asarlarda atamalarining qo'llanishi adabiy jarayonning uzviy qismidir. Atamalar yozuvchining badiiy maqsadiga xizmat qiladi, matnni mazmunan aniq, usluban boy, poetik jihatdan teranlashtiradi. Ular orqali adabiyotning obrazlar tizimi kengayadi, badiiy nutqning ta'sirchanligi oshadi va o'quvchi qalbida yanada chuqurroq badiiy taassurot uyg'onadi. Shunday qilib, terminlar badiiy matnning muhim elementlaridan biri sifatida adabiyotning estetik salohiyatini belgilovchi kuchli vosita hisoblanad.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev A. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
2. Sodiqov M. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2010.
3. Hojiev A. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.

4. Begmatov E. Adabiy til madaniyati va uslubiyat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
5. Quronov D., Mamajonov Z., Kuronov O. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
6. Sharipov Sh. O'zbek badiiy matni va uning lingvopoetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2017.
7. Yo'ldoshev B. Badiiy til va poetika masalalari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2012.
8. G'anieva R. Til va nutqning o'zaro munosabati. – Toshkent: Fan, 2016.
9. Mahmudov N. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2004.
10. Normatov U. Adabiy jarayon va milliy o'zlik. – Toshkent: Sharq, 2014.
11. Qodirov N. Til, tafakkur va badiiylik. – Toshkent: Akademnashr, 2019.
12. Bahodirov A. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2007.
13. Sultonov K. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Universitet, 2011.
14. Karimov A. Leksik-semantik tizimda atamalarning o'rimi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
15. Umarov A. Terminologiya nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2015.
16. Sa'dullayev M. Badiiy tilda metaforik vositalar. – Qarshi: Nasaf, 2018.
17. Yunusov X. O'zbek adabiyotida tarixiy terminlar qo'llanilishi. – Toshkent: Fan, 2021.
18. Qodirova G. Lingvopoetika asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.
19. Nishonov F. Badiiy nutq va uslubiyat masalalari. – Andijon: AndMI, 2019.
20. Nazarov B. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2010.